

З.М.Базарбаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор

**ҚАЗАҚ ТІЛІН ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА КӨШРУДІҢ
ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ**

Аннотация. Қазақстан қоғамы латын графикасына көшуге дайын. Қазақ тілінің латын графикасына көшуін білім мен ғылым дамуының бір бөлшегі ретінде қабылдауға болады. Мақала қазақ тілінің латын графикасына көшу мәселесіне арналған. Еуропа-лық және түркі тілдерінің латын әліпбиіне көшу тәжірибесі талданады. Латын графикасына көшудегі әліпби жобаларының (лингвистикалық және интернет-жоба) екі түрінің артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды.

Тірек сөздер: қазақ тілі, латын графикасы, модернизация, инновация, цифровизация.

З.М.Базарбаева

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А.Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор

**ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПЕРЕХОДА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА
ЛАТИНСКУЮ ГРАФИКУ**

Аннотация. Казахстанское общество готово перейти на латинскую графику. Переход казахского языка на латинскую графику можно воспринимать как часть развития образования и науки. Статья посвящена проблеме перехода казахского языка на латинскую графику. Анализируется опыт перехода на латиницу европейских и тюркских языков. Выявляются достоинства и недостатки двух видов проекта по переходу на латинскую графику (лингвистический проект и интернет-проект).

Ключевые слова: казахский язык, латинская графика, модернизация, инновации, цифровизация.

Z.M.Bazarbayeva

Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
doctor of philological sciences, professor

**EXPERIENCE AND PROSPECTS OF THE TRANSITION OF THE KAZAKH
LANGUAGE TO LATIN SCRIPT**

Annotation. Kazakh society is ready to switch to Latin graphics. The transition of the Kazakh language to the Latin script can be perceived as part of the development of education and science. The article is devoted to the problem of the transition of the Kazakh language to Latin script. The experience of the transition of European and Turkic languages to Latin script

is analyzed. The advantages and disadvantages of two types of project on the transition to Latin script (linguistic project and Internet project) are revealed.

Keywords: the Kazakh language, Latin script, modernization, innovations, digitalization.

Қазақ тілін латын графикасына көшіру мәселесінің тарихы алыста жатыр. Өткен ғасырдың 90-жылдары Түркияда түркологиялық конгресс өткен болатын. Оған ыдыраған кеңестің түркітілдес елдері шақырылған. Онда бір мәселе көтерілген болатын. Түркітілдес елдерінің жазуын латын графикасына көшіру. Көп ұзамай, біздің ағайын көршілеріміз латын графикасына көшкен болатын. Қазақстаннан осы конгреске сол уақыттағы Тіл білімі институтының директоры академик Әбдуали Қайдар қатысқан. Ғалым Алматыға оралып өзінің алғашқы латын графикасына негізделген қазақ тілі әліпбиінің жобасын ұсынған. Содан бері 25 жыл өтіпті.

Тіл білімі институтының қызметкерлері қазақ тілін латын графикасына көшіру мәселесімен көптен бері шұғылданып жүр. Осы проблемаға қатысты конференциялар, дөңгелек үстел өткізілді, мақалалар шықты, жинақтар, монографиялар жарық көрді. Институттың үлкендері де, жастары да осымен айналысты. Тіл білімі институтына қоғамның әртүрлі өкілдерінен 100-ден аса жоба түскен болатын. Институт қызметкерлері жобаларды талдап, саралап, алдымен 10, 5 жоба ұсынған, сосын 2 жобаға тоқтаған.

Осы жобаларды ұсыну алдында Батыс Еуропа, Шығыс Еуропа, түркітілдес елдерінің тәжірибелері жан-жақты зерттелген, талданған.

Қазақ тілін латын графикасына көшірудің ұтымды жақтары бәрімізге белгілі және біз латын графикасына жартылай өткен сияқтымыз. Қазір бәрі мобильді телефонды, интернетті, неше түрлі гаджеттерді пайдаланады. Күнде-күнде латын графикасында бізге ақпарат келеді, біз оған жауап береміз. Қазіргі кезде латын графикасына көшуге өте қолайлы уақыт келді. Қазақстан қоғамы латын графикасына көшуге дайын. Бұрын қарсы болғандар да өз пікірлерін өзгертті.

Латын графикасы арқылы ақпараттық кеңістікке еркін кіруге болады. Жаңа технологиямен орыс тілі арқылы емес, тікелей танысуға болады. Медицина, бизнес, туризм – бәрі латын графикасын пайдаланады. Ағылшын тілін үйренуге де оңай болады. Қазақ тілінің латын графикасына көшуін білім мен ғылым дамуының бір бөлшегі ретінде қабылдауға болады. Осыдан жеті-сегіз жыл бұрын Қазақстан Болонский процеске көшкен болатын. Онда 3 сатылы білім жүйесі қабылданған: бакалавриат, магистратура, докторантура. Магистратура, докторантураға түсу үшін ағылшын тілінен емтихан тапсырады, айлас, тойыфыл сертификат сұрайды. Ал докторлық диссертация қорғау үшін шетелде ағылшын тілінде Скопус, Томсон Рейтер базасында мақалалар жариялау керек. Латын графикасы арқылы жаңа мақалалармен танысуға оңай болады. Бізде қазір үштілдік қабылданған. Қазақ тілін латын графикасына көшіруді сол процестің жалғасы ретінде тануға болады. Қазақ тілін латын графикасына көшіру мәселесі еліміздің бәсекелестігін арттырады. Шетелдіктерге де қазақ тілін үйренуге оңайырақ болады. Біздің қандастарымыз латын графикасы арқылы бір-бірімен қатынасады. Қазіргі модернизация, инновация, цифровизация заманында қазақ тілін латын графикасына көшіру глобалдық коммуникацияға кіруге мүмкіндік тудырады.

Жақында Елбасымыз Өзбекстан мен Түркменстанға барып келді. Біздің тіліміз бір, жазуымыз бір болса, біздің қарым-қатынасымыз одан әрі кеңиді және тереңдейді. Қазақ тілін латын графикасына көшіргенде тілдің тарихын, оның диалектикалық

дамуын ескеру қажет. Әр тілдің фонетикалық құрылымының дамуы оның жетілген дыбыс жүйесінің нәтижесі болып табылады. Батысеуропа тілдерінде фонемалардың саны әріпке қарағанда көп. Француз тілінде 35 фонема бар, ағылшын тілінде 45 фонема бар. Ал әріптердің саны 26-ақ. Сонымен, фонетикалық жүйесі мен әріп құрамында үлкен айырмашылық бар. Оның себебі неде?

Фонемалардың пайда болуы тіл мен ойдың дамуымен байланысты. Әр тілдің фонетикалық жүйесі даму үстінде, оған сыртқы және ішкі фактілер әсер етеді. Жаңа фонемалар жаңа ұғымымен, жаңа терминологиямен толығады және көршілес мәдениеттің және өркениеттің ықпалымен байиды. Ішкі фактілер – ол тілдің өзіндік заңдылықтары – фонологизация, дивергенция процестері. Оның нәтижесінде бір фонемадан екі-үш фонема пайда болады. Жаңадан пайда болған фонемалар диакритикалық таңбалар және диграфтар арқылы белгіленеді. Жазуы ертерек қалыптасқан тілдерде жаңа әріптер әліпбидің құрамына кірмеген, француз, итальян, ағылшын тілдерінде. Олардың латын графикасына негізделген жазуы өткен ғасырдың 7-8 ғасырларда қалыптасқан. Ал неміс тілінде әріптердің саны – 30. Себебі олардың жазуы кейінірек 12 ғасырда қалыптасқан. Олар өздерінің спецификалық дыбыстарын диакритикалық таңбалар арқылы белгілеген. Алфавитіне 3 умлаут дауысты дыбыстар қосылған.

Шығыс Еуропа тілдерінің әліпбилері 15-16 ғасырда қалыптасқан. Олардың әліпбилерінің әріптері 30-дан 40-қа жетеді. Себебі олар өз әліпбилерін әріп үсті (умлаут, бревис) және әріп асты (седиль) диакритикалық таңбалар арқылы толықтырған. Норвеж, швед, финн тілдерінде 29 әріп, румын, молдаван тілдерінде 31 әріп, поляк, литва, эстон тілдерінде 32 әріп, латыш тілінде 33 әріп, венгр, чех тілдерінде 40-42 әріп бар. Түркі тілдерін алатын болсақ, өткен ғасырдың 20- жылдарында түріктер латын графикасына көшті. Олардың әліпбиі 29 әріптен тұрады. Олар негізгі әліпбиінен 3 әріп алып тастап, өздерінің ұлттық дыбыстарын көрсететін 6 әріп диакритикалық таңбалар арқылы қосқан. Әзербайжан әліпбиінде 32 әріп, олар 7 әріп қосқан, 1 әріпті алып тастап. Өзбектер латынға екі рет көшті. Бірінші нұсқада өздерінің спецификалық дыбыстарын әзербайжан тіліндегідей диакритикалық таңбалар арқылы көрсеткен болатын. Екі жылдан кейін одан бас тартып, 26 негізгі латын әрпіне тоқтады, жіңішке дыбыстарын апострофпен берген.

Әзербайжан, өзбек, қазақ тілдері түркі тілдерінің 3 тобына жатады. Қазақ тілі қыпшақ тобына, әзербайжан тілі оғыз тобына және өзбек тілі қарлұқ тобына. Екі туыстас тілдердің әліпбилері әртүрлі принципке негізделген. Әзербайжан тілінің әліпбиі – дәстүрлі лингвистикалық әліпби. Өзбек тілінің әліпбиі – интернет-әліпби. Осы тілдердің тәжірибесін ескеріп, Тіл білімі институты екі жоба ұсынған болатын. Бірінші – лингвистикалық жоба. Екінші – интернет-жоба. Екеуінің де артықшылықтары мен кемшіліктері бар.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖОБАНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ:

Бір дыбыс бір әріппен таңбаланады. Оқуға, жазуға, ұғуға оңай.

КЕМШІЛІГІ:

Диакритикалық таңбалар арқылы берілген әріптер компьютердің клавиатурасын өзгертеді. Интернет жүйесіне кіру үшін арнайы бағдарлама керек.

ИНТЕРНЕТ ЖОБАНЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҒЫ:

Компьютердің клавиатурасы сол күйінде қалады (26 әріп). Ағылшын тілін үйренуге және халықаралық коммуникацияға оңай кіруге мүмкін туады.

КЕМШІЛІГІ:

Бір дыбысқа бір әріп сай келеді деген принцип бұзылады. Диграфтар қазақ жазуын ұзартады. Оқуда, жазуда кейбір қиыншылықтар туады.

Тілшілер, қазақ тілінің мамандары, бірінші жобаны қолдайды. Қоғамның басқа өкілдері екінші жобаны қолдайды.

Парламент тыңдауында екінші жоба ұсынылған. Ал талқылау енді басталды. Әліпбидегі диграфтарды қолдамайтындар да бар. Себебі кирил әліпбиінде бір дыбыс бір әріппен таңбаланған. Көпшілік соған үйренген. Ал бұл жобаны ағылшын және француз тілдерінің жазуымен салыстырсақ, бұнда жүйе бар. Дауыссыздар Н қосылып берілген, жіңішке дауыстылар Е қосылып берілген. Француз және ағылшын тілдерінде жүйе жоқ. Онда бір дыбыс кейде диграфпен, кейде триграфпен, кейде бір әріппен таңбалана береді.

Жастарға және шет тілін білетіндерге ұсынылған жоба қиыншылық тудырмайды. Дегенмен әлі уақыт бар. Жіңішке дауыстыларды көрсететін Е-нің орнына апострофты да қолдануға болады. Апостроф компьютердің клавиатурасында бар. Үш умлаут жіңішке дыбыс қосылған неміс тілінің клавиатурасын да алуға болады. Қоғам ұсынған барлық пікірлер ескеріліп, жылдың аяғына дейін қазақ тілінің латын графикасы түбегейлі қабылданады.

Келесі міндетіміз халыққа ұсынылған жобаны түсіндіру. Жобаның орфографиялық және орфоэпиялық қағидаларын жазу, оқу құралдарын дайындау, әдістемелік жұмыстарды бастау және ұсынылған жобаны апробациядан өткізу.